

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐԴԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ ԵՒ ՏԱՐՈՒՆԻ ԱՇԽԱՐԴԸ

VII

ԲԵՐԴԱԿԱՆ ՍԱՐԸ ԵՒ ՍԱՍՈՒՆԸ

Արշալոյսը բացւած էր, երբ հեւ ի հեւ հազիւ մեղ ձգեցինք Բերդակա սարը ու տեղաւորւեցանք հեղեղատի մը մէջ։ Հոն դգացի, ո՞ր դեռ հիւանդ եմ – բոլորովին ուժէ ինկած էի։

Մշոյ պահնչելի դաշտը մանիշակ մշուշով պարուրւած՝ կը քնանար կարծես։ Մեղրագետը եւ աւելի հեռուն Եփրատը՝ պապղուն երկու երկներու նման, մանիշակէ Փոնի վրա, ծգւած էին դաշտի մէկ ծայրէն միւսը։ Դուրանի գիւղերը կապրէին դեռ . . . իրենց վերջին սեւ օրերը։

Կէսօր էր, երբ լերան սառըստէն դէպի մեղ սկսան բարձրանալ քանի մը հոգի։ Շալակաւորներ էին որ ճաշ էին բերած։ Բերդակցի Օսկիանն էր անոնց առաջնորդը։ Իրական ուխտեալներէն էր հնաւուրց այդ մարտիկը գեռ Արապոյի, Սերոբ-Աղբիւրի օրերէն։ Կարձահասակ, քիչ մը կաղլիկ, նիհար, սուր պապղուն աչքերով 40-ի մօտ մարդ մըն էր, որ անցած էր շատ կրակներէ ու գնդակներէ եւ այժմ ամէն ինչի վրա փիլիսոփայօրէն կը նայէր։ «Ինչ որ դրած է զմեր ճակտին, զէն կեղնի» – այս էր անոր դաւանանքը ամենածանր վայր-կեաններուն։

Կարձեմ մէր խումբը տաս հոգիէ էր բաղկացած։ Մաթէոսն էր անոր ղեկալարը։ Մեր յեղափոխական պատմութիւնը, բազմաթիւ այլ հազւադիւտ դէմքերու հետ, շատ քիչ բան արձանադրած է անոր մասին։

Յաղթանդամ մարդ մըն էր, բայց մանուկ մը։ Ռուսական զին-ուրութիւն էր ըրած, իսկ հետաղային Քրիստովորի աշակերտը դարձաւ եւ կատարեց ահարեկում մը «Փոթորիկ»ի հրամանով։ Ատկից

*). Հ. Յաշնակց. ահարեկչական մարմինը.

Փախուստիս լուրը անմիջապէս տարածեցաւ զաշոլ և մէջ թողեց բարոյալքիչ ազգեցութիւն մէր ժողովուրդին վրա: մէջ ու թողեց բարոյալքիչ ազգեցութիւն մէր ժողովուրդին վրա: «Կացութիւնը յուսահատական է ուրեմն, որ պահեցաւ», - կը հետեւցնէր ժողովուրդը իրաւացիօրէն, որովհետեւ այլ եւս ոչ ոք կը մնար, զէթ երեւոյթները փրկելու համար: Բացայս թշնամական վիճակ ստեղծեցաւ մահմետականներու և կառավարութեան հետ: Այս հոգեբանութիւնը վարակեց մտնաւանդ յեղափոխական մարդկային կանոնութիւնը, որոնցից շատերը զէնքերնին առած լեռ եկան: Մաս մը տիկները, որոնցից շատերը զէնքերնին առած լեռ եկան: Մաս մը անոնցմէ յաջողեցանք վերադառնել, իսկ շատերը մնացին եւ հետապային Սասուն կանչեցան:

գիտեմ, գէշ մարդիկ միտքդ պղտորած են. վերադարձիր անմիջաւահս. մի կասկածիր երբեք, գլխովս կերաշխաւորեմ. միւթէսարը Փը իր յարգանքը միշտ կը պահէ քեզի հանդէպ» . . . : Հաջի իլիասին, նոյն ճամբով պատասխանեցի. դրեցի իրեն թէ՝ միւթէսարը Փի եւ իրեն պատրաստած դաւադրութիւններու մասին տեղեկութիւններ ունինք եւ թէ Օսմ. Պարլամենտը արժանի է իլիասի նման մէպուսներ ունենալու: Աւելցուցի նաև թէ՝ օր մը, եթէ արդարութիւն կայ այս աշխարհի մէջ, պիտի հանդիպինք միմեանց . . . : Արդարութիւն ո՞ւր կայ սակայն:

Ատկէ քանի մը օր յետոյ դարձեալ տոմս մը ստացայ: Այս անգամ փոստի միւտիւրէն էր, որ «խիստ կարեւոր խնդրոյ մը առթիւ», կ'ուզէր հանդիպիլ ինծի: Ինքը պիտի դար Մոկունքի այդիներէն մէկը ու Հոն պիտի տեսնէինք: Ընկերներս սակայն կտրուկ հակառակեցան հաւատացած, որ նամակը կեղծ էր եւ պատրաստած էր զիս թակարդ ծղելու համար: Այդ վայրկեանին յոռետես էինք դարձեր որ եւ է թիւրքի նկատմամբ, խելագարութիւն կը համարէր հաւատ ընծայել նման դրութիւններուն: Ու չգացի: Զարդերէն վերջը միայն կը մեղադրէի ինքինք՝ որ դացած չէի. թերեւս իրապէս միւտիւրէն էր գիրը եւ, ո՞վ գիտէ, գուցէ զարդերէն էր որ կը զգուշացընէր: Ափսոս որ յետին թւով էին այս մտածումներս: Նման վայրկեաններուն ըիսկը եւ վճռական քայլերը բնդհանրապէս օգտակար ենեղած. ես, դժբաղդարար բաւականաչափ չեմ ունեցած այդ յատկութենէն: Եղած եմ քիչ մը տատանող եւ «եթէ»ներով ինքինքս անդամալուծող:

Ամիսը անցած էր, մինչ մենք այդպէս անիմաստ ու աննպատակ կը թափառէինք յեռներու գաղաթները: Գոնէ՛ կրնայինք երբեմն դաշտ իջնալ եւ օգտակար րիյալ ժողովուրդին, յուսահատ այդ օրերուն՝ ուժ ներշնչելով եւ քիչ թէ շատ կաղմակերպելով: Հոն բանի մը կը սպասէինք կարծես: Ի՞նչի, ես ալ չեմ գիտեր: Կը յիշեմ միայն, որ թէեւ բնդհանուր, կաղմակերպւած զարդը մեր միտքէն չէր անցներ, բայց զօրեղ ինքնապաշտպանութեան կաղմակերպումը կենսական կը համարէինք: Կը սպասէինք քրտական յայն ասպատակութիւններու, անիշխանութեան, ականաւոր անձերու եւ մարտիկներու դէմ դաւեռու - այս բոլորին կը հաւատայինք:

Ամիսէ մը յետոյ միայն Սասունէն յուր առինք, կորիւնն էր, որ մը պղտիկ խումբով մը եկաւ մեր քով:

Սասուն: ոեկայարներո կարեւոր էին համարած խորհրդակցութիւն մը ունենալ ինծի հետ եւ վերջապէս կուղէին որ ես ալ հոն բարձրանամ եւ մնամ իրենց քով:

Մաթէսուն յանձնելով դինւած ուժերը, հետեւեցայ կորիւնին:

Մահւան չափ ախուր էր այդ լուսկեաց ու խորհրդաւոր հայուռւկը. խօսելիք չէր մնացած այլեւս. յուսեւես էր միշտ ու իմ քաջալերական լուսազբօսիկ լաւատեսութեանն կը պատասխանէր բերանի մէկ կողմի լուսազբօսիկ մը. իր միակ յոյսը ուռսական բանակը եւ մեր կաթալածոտ ժպիտով մը. իր միակ յոյսը ուռսական բանակը եւ մեր կամաւրական գունդերն էին:

Կուրտիկի արեւելեան թեւերէն կը բարձրանայինք գիշերւան լուսութեան մէջ. գագաթը հասանք, երբ արշալոյսը կը բացէր. հոն ասունցի պահակներ կը հսկէին: Կարեւոր դիրք մըն էր, որ կիշխէր Մուշ գագաթը վրա: Արշալոյսի վարդապոյն լոյսին մէջ, առաջին անդամ տեսայ Անտօքի եւ Ծովասարի գագաթները, Կէլիէ-Գուզանը եւ գամ տեսայ Անտօքի եւ Ծովասարի գագաթները, իսկ աւելի մօտ՝ նեղ, երկար Տալւորիկը պատնէշող լեռնաշղթաները, իսկ աւելի մօտ՝ նեղ, երկար հովիտ մը, որուն գոդին մէջ թառած էին Շէնըկ եւ Սէմալ գիւղերը:

Մեր ընկերները Սէմալ էին եկած ու մենք ալ հոն կերթայինք: Արագ կիշնէինք լեռնէն: Սէմալի եւ Շէնըկի գիւղացիները իրենց կանաց հետ կլկլի արտերը կը մաքրէին, տեղ-տեղ կը ջրէին, կարծես ոչինչ պատահած էր աշխարհիս վրա ... կը դիտէի զանոնք յուղումով ու դառնութեամբ եւ կը խորհէի որ ժողովուրդի բնազդը չի խարեր իւն - թերեւս վտանգը անցնի առանց ցնցումի:

— Կլկլ կը ջրէ՞ս, գա՞լօ, բարի լուս, ձայնեց կորիւնը, կարծես արտայատելով մեր ցաւատանջ մտածումները:

Յաղթանդամ ջրվարը, որին ուղղւած էին այս խօսքերը, դանդաղորէն գլուխը բարձրացուց, արագ հայեացք մը նետեց մեր կողմ ու շարունակեց թումբերը ուղղել:

— Ջրէ՞, ջրէ, որ Մուսաբէդը դայ, ըզքը օրհնայ ու ուսէ, քաղցր հեղնանքով մը աւելցուց կորիւնը:

— Ա՞յ, Ասծու բարին վըր քըզի էղնի, պարոն կորիւն, Մուսաբէդը չըսւր մըզի դայ, զըմէն կը լմնցունք ու զէնոր է մըր ք... կը թորդ զէնք, պատասխանեց Գալօն բամբ ձայնով մը ու խնդաց:

Պատիկ գիւղ մըն էր Սէմալը, Շէնըկէն քիչ մը հեռու: Յեղափոխական փայլուն անցեալ ունէր եւ անոր ամէն քարն ու թուփը՝ իր խական վայլուն անցեալ ունէր անոր ամէն քարն ու թուփը՝ իր խեցաղներգութիւնը: Խորհրդաւոր ու նորիական էին այդ բոլորը:

Դիւղին եղրին, խոշոր ծափ մը տակ, հաւաքւած էին Կէլիէկու- զանցի կիրակոսը, ժողովրդի հերոսներէն, բարձրահասակ, ջղուտ, նիհար ու շիկահեր մարդ մը, ԱՅ-ի մօտ, որ զլիին դրած էր բարձր քոլոչ մը ապօռօչով փաթթած, հագած փոչոտ քեազահին. Սէմալա Քալոչ մը ապօռօչով փաթթած, հագած փոչոտ քեազահին. Սէմալա «Քաթիս» Մանուկը՝ նոյն հասակի, բայց աւելի կիրթ ու խոհուն գիւղագծերով. Մճօն եւ Ռուբէնը:

Այդ միջոցին արդէն իսկ սպառնական շարժումներ կը նկատէին Սասնոյ դէմ. Գենջի, Հաղոյի, Մօտկանի, Խարզանի, Իշխաննարի եւ այլ կողմերու աշխրէթները շարժման մէջ էին դրւած: Սասնոյ ժողովուրդը եւ յեղափոխական ղեկավարութիւնը կը զգային անշուշտ իմաստը այս շարժումներուն եւ իրենց կողմէ, որքան հնարաւոր էր, պաշարի ու ռազմանիւթի կեղրոնացման պատրաստութիւններ կը տեսնէին:

Մերինները ըսին, թէ կոփւներու կեղրոնը պիտի դառնայ Տալութիւնը ու Կէլիէկուզանը, իսկ իբր վերջին դիմադրութեան կեղրոն՝ Անտօք լեռը, որ ամէն յարմարութիւններ ունի վերջին դիմադրութիւններու համար: Իսկ մինչ այդ, բոլորի յոյսը ոռւսական բանակն էր, որ ամէնքի կարծիքով, չի կընար ուշանալ: Կարիքը ունէին փորձառու մարտիկ-ղեկավարներու եւ մթերքի: Բայց որովհետեւ համոզած էին թէ՝ կառավարութիւնը նախ Սասունը պիտի զարնէ, պաշ քաղաքն ու դաշտը, այդ պատճառով ալ որոշած էր, որ ամէն ինչ Սասունի համար գործածուի. դաշտէն կարեւոր ուժեր պէտք էր կանչէին անմիջապէս եւ, հնարաւոր եղածին չափ, ռազմական պարէն կեղրոնացւէր:

Այսքան տարիներ անցնելէ վերջ, անուշտ, դժւար է ճշգրիտ պատկերը տալ մեր խորհրդակցութիւններուն, բայց աւելորդ չեմ համարեր գոնէ մօտաւորապէս վերյիշել, յատկապէս տեղական ղեկավարներու տեսակիտները:

Կիրակոսը կը պնդէր, թէ յարձակման նախաձեռնութիւնը պէտք է որ մենք ստանձնէինք եւ կառաջարկէր յարձակիւ քաղաքի վրա: «Մուշ զարկենք», ռազմամթերք եւ պաշար ձեռք կը բերենք, կամբանանք եւ լուր կուտանք ոռւս բանակին, — կըսէր ան:

Քեաթիպ Մանուկը դէմ էր ատոր: Ան կըսէր թէ՝ մեր ուժերը ի վիճակի չեն նման գործ մը կատարելու: Սասունէն ուժերը այլ տեղ տանիլ, կը նշանակէր սկիզբէն իսկ խորտակել մեր միջնարերդը:

Մասն եւս յարձակողականի կողմնակից էր, սակայն Սասունի շուրջը մաքրելու եւ լեռները մեր ձեռք պահելու դիտաւորութեամբ:

Կորիւնն էր միայն ընկածած: Լաւատես չէր մեր գործողութիւններու յաջողութեան նկատմամբ: Պաշար ու ռազմամթերք չունինք, — կըսէր ան, — դաշտը անպատճառ է եւ անկազմակերպ, քաղաքը չի դիմանար առանց դրսի օժանդակութեան: Սասունը թերեւս քիչ մը կը կուի, բայց մինչեւ ե՞րբ: Եւ անոր բովանդակ յոյսը ոռւսական բանակը եւ մեր կամբաւորական գունդերն էին, եթէ միայն ժամանակին հասնէին:

Այսպէս ծանր մտահոգութիւններով ու տատանումներով անյալ-թելի դժւարութիւններու հանդէպ՝ գրեթէ շաբաթ մը անցուցինք, երբ կարդալառի օրը, կէսօրէ առաջ կուրտիկ լերան մեր պահակներէն սուրհանդակ մը եկաւ յայտնելու թէ՝ արշալոյսին թնդանօթի որոտ լսած էին Ս. Կարապետի եւ Վարդոյի կողմէն։ Բոլորի ուժգին որոտ լսած էին Ս. Կարապետի կողմէն։ Բոլորի ուրախութիւնը մեծ էր. ուրեմն ուստական բանակը մօտեցած է։ Հարցերով հեղեղեցին եկողը. քանի՞ հարւած լսած են, շարունակարար կորոտար, թէ՞ հատ-հատ, որո՞ չէր որ Ս. Կարապետի կողմերէն է եւն. եւն։ Աւելի սոոյց հասկնալու համար, կարծեմ Մօն էր որ մեկնեցաւ կուրտիկ՝ իր ականջով լսելու այդ աւետարեր որոտները։ Ան վերադարձաւ ուշ գիշեր եւ ըստ թէ հատ-հատ կը լսէին խուլ որոտներ, բայց չէր կրնար որոշ ըսել թէ՝ ո՞ր կողմէն է որ կուրտիկ լուր՝ կառավարական եւ քրտական ուժերը հիւսիսէն կինաեւ ուրիշ լուր՝ կառավարական եւ քրտական ուժերը հիւսիսէն կինամարածեւ պաշարած էին Սասունը՝ Խօզմակտուկէն մինչեւ կուրնկի գեօլը. միայն կուրտիկի գագաթը եւ մօտիկ զլթաները մեր ձեռքը կը մնային։

Բուռական բանակի մերձեցումը եռանդ ու կրորվ սերչող ասանուն : Նախայարձակ ըլլալու տեսակէտը կընդհանրանար եւ հաւասարաբ գործադրութեան եւս զրւէր, եթէ անակնկալ ու չարաշուք տուս մու չի պար տակնութիւն բնելու բոլոր հաշիւները :

Լամձ՝ էր նաեւ, որ քաղաքի հայոց թաղերը թնդանօթի են բռնած ու ժողովուրդը ջարդած են։ Իր ըսելով լեռներն են փախած աւելի քան 20,000 հոգի։ Կուրտիկէն լուած որոտը այս է եղած ուրեմն . . .

Ահա ինչպէ՞ս զոհ գացինք մենք մեր «ուազմական նախատեսութեան», կարծելով թէ կառավարութիւնը, առանց դաշտին եւ քաղաքին ձեռք դացնելու, նախ Սասունը պիտի զարնէ։ թշնամին թողոց որ դաշտի զինաւած ուժերը դուրս հանենք ու կեղբոնանանք Սասոյ կղզիացած պղտիկ տարածութեան վրա, որուն երեք կողմերը քիւրտ բնակչութիւնն էր եւ միայն դաշտի կողմը բաց էր մեզ համար։ թշնամին օգտւելով ուրեմն այս պայմաններէն բնաջնջեց ժողովուրդը։ Այս զարհուրելի սխալը գործեցինք մենք՝ զեկավար ու պատասխանատու ընկերներս, անշուշտ առանց որ եւ է անձնական նկատումի, բայց ենթարկելով քարացած աւանդութիւններուն, յամառ անհեռատեսութեան եւ խարեւլով տարիներ առաջ Սասունի նկատմամբ Թիւրքերու կիրառած ուազմական գործելակերպէն . . .։ Պէտք էր գոնէ պաշտպանել ու պահպանել մահէ աղաւածած բեկորները։ Սակայն ի՞նչպէս։ Սասունը հաղիւ կրնար ամիս մը կերակրել բնիկ ժողովուրդը։ Ատկէ զատ, եթէ կուրե սկսէր, դուրսէն եկած ժողովրդի բազմութիւնը պիտի կաշկանդէր կուռզերը եւ պիտի խանգարէր յարձակումներէ պաշտպանւելու։ Ցրել ժողովուրդը լեռներու մէջ զեւ թողովուլ իր ճակատագրին։ Բայց այդ կը նշանակէր, մատնել զայն բացայատ ոչնչացման, եթէ միայն ոռոսական բանակի մեր կամաւորական խումբերէն շուտով չհասնէին մեզի։ Կենսական էր մեզ համար, որ եւ է գնով, լուր հասցնել եւ օգնութիւն ուզել, իսկ մինչ այդ պէտք էր պաշտպանել գոնէ, նեղ շըրջադի մը մէջ ամփոփւած մնացորդները։

Հոգեկան տառապանքս առանց ատոր ալ զարհուրելի էր, որ հեռացած էի Մուշէն։ Ատոր վրա կաւելնար այժմ մէկ կողմէ ջարդը, իսկ միւս կողմէ՝ ահաբեկ բեկորներու այս հոկայ խումբի յուսահատական վիճակը . . .

Նոյն օրը, երբ ես եւ Ռուբէնը ծառին տակ մեր վիշտն ու տըրտմութիւնը կապրէինք, նայեցայ իրեն ու վճռական ձայնով ըսի, թէ վար՝ ժողովուրդին քով պիտի երթամ։ ի՞նչ ըսելու, ես ալ չեմ գիտեր, բայց անկարելի էր այլեւս մնալ այսպէս հոս։

«Երեւի մեռնիլ կուզե՞ս, կերթաս մեռնելո՞ւ» . . .

— Զը գիտեմ, ըսի, բայց պէտք է որ երթամ։

Երբ սեւ գիշերը կիջնար Շէնիկ-Սէմալի հովիտին մէջ, քանի մը

զինւորներու հետ, դանդաղ ու մտահոգ, բռնեցինք անվերադարձ այդ ճամփան :

VIII

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐՈՒԻՆ ՀԵՏ ԼԵՌՆԵՐՈՒԻՆ ՄԵԶ

Արշալոյսը նոր բացւած՝ կանգնած էինք Հաւատուրիկի լեռներուն ամենաբարձր կէտին վրա :

Այդտեղէն, երբ մեր առջեւ տեսանք մշուշապատ Դուրանը, որ կարծես պատանքւած մեռել ըլլար՝ ըմբռնեցիլիք ահաւոր աղէտին մեծութիւնը . . . :

Անէացած էր մեր ժողովուրդը : Դաշտի այս ու այն կողմը, գիւղերուն մէջ կամ եղբերուն՝ դիտակով կը տեսնէի բարձրացող խիտ քուլաները սեւ-դեղին մուլսի : Հայու ժօնիրին ծուխը չէր այդ այլւաւ. կայրւէին ըմբռստ գիւղերը կամ առանձին տուները. մարագներու մէջ կը հրկիզւէր ժողովրդի «ոչ-պիտանի» մասը, որ չէր կրնար յագեցնել ճիւաղներու կիրքեր :

Ահա եւ մնացորդը մեր տարաբախտ ժողովրդի : Մեր կեցած լեռան վարի լանջերուն վրա, Առաքելոց վանքին դիմաց, կը վնասն անոնք՝ բոյներնին քանդւած ահարեկ մըլիւներու պէս եւ այդ բազմութեան աղմուկը՝ խուլ ու անորոշ՝ կը հասնի մեր ականջներուն : Վանքի մը ուխտի գացած բազմութեան եռուզեսի ալ կը նմանի հեռուէն : Սխալ չէր գուշկանի ըսածը՝ 20 հաղարէ ոչ պակաս պէտք է որ ըլլային :

Մղձաւանջային երազ մըն էր կարծես. ուղեղս կայրւէր, պայթելու չափ սեղմելով գանդս. միտքս կը գործէր ահոելի արագութեամբ, բայց կցկտուր . . .

Ի՞նչ պիտի ընել այժմ, ի՞նչպէս փրկել գոնէ ասոնք, ի՞նչպէս լուր հասցնել ոռուսական բանակին, ի՞նչպէս պաշտպանել. ի՞նչպէս, ի՞նչպէս . . . :

Հրանիւի մը պէս աչքերուս առջեւ կը դառնային մարմին առած պատկերները ահաւոր ջարդին, քաղաքի, գիւղերու ժողովրդին, ընկերներուն, անմեղ մանուկներուն ու աչքերուս առջեւ ցցւած այս կերներուն, ինմեղ մանուկներուն ու աչքերուս առջեւ ցցւած այս կերներուն, հարավարներու նման զարնւելով ժայռերուն, իյնալով, մագլցելով :

Անոնց մէջ ենք ահա : Մօտէն ոչ մէկ արտակարդ յուզում, կարծես իրաւ ուխտի օր է : Կանանց եռուզեւ, ուտելիքի պատրաստութիւն՝ իմոր կը հունցեն, հարիւրաւոր օջախներ չորս կողմ, երեխա-

ներ կը խաղան ամէն կողմ՝ տղամարդիկ, խումբ-խումբ հաւաքւած այս ու այն կողմ՝ կը խօսէին. իսկ ոչխարի ու կովերու հօտերը բազմութենէն գուրս՝ արօտին մէջ էին:

Անտանելի գարշահոտութիւն բռներ էր ամէն կողմ. մարդիկ իրենց բնական կարիքը դրեթէ իրենց տեղերուն վրա կը կատարէին: Կենդանիներու արիւնը, աղտեղութիւններով լեցուն փորոտիքները՝ կոյտերով տեղին վրա կը մնային ամառան այդ ամիսներուն . . . :

Ազատածներուն մէջ էին բողոքականներու պատւելի Գրիգորը, միջահասակ, խիստ հաճելի արտաքինով, մեղմ ու կիրթ շարժուածեւրով մէկը: Հոն էր նաեւ կաթոլիկ ծերունի քահանայ մը, կարծեմ նորշէն դիւղէն: Կային նաեւ աչքի զարնող քանի մը երեւելիներ, ուրոնք քիչ-շատ ազգեցութիւն կրնային ունենալ ժողովուրդին վրա: Անոնց հետ խորհրդակցարար, որոշեցինք ժողովուրդը փոխադրել նոր եւ պաշտպանման տեսակէտէն յարմար վայր մը, որպէս զի վարակիչ հիւանդութիւններէ գոնէ զերծ պահենք:

Քիչ մը աւելի վար, Հաւատուրիկ դիւղի կոնակը, եւ Առաքելոց վանքի հաւասար բարձրութեան վրա լեռնազաշա մը ընտրեցինք ու մաս առ մաս հոն փոխադրեցինք ժողովուրդը: Տափարակէն Սասուն տանող ուղղութեան վրա շրջապատին տիրող բլուրը ընտրեցինք իրը պաշտպանութեան յենարան, եւ Մաթէոսի ջանքերով ու հրահանգով խրամներ ու դիրքիք պատրաստեցան, ուր պահակներ դրինք: Պահակներ դրւեցան նաեւ Հաւատուրիկի երկու կողմերէն դէպի ձորերը տանող ճամբաններուն հսկող բարձրութիւններուն վրա:

Առաջին օրերը, ժողովուրդը եւ զինւած տղամարդիկ դիւրութեամբ կենթարկէին մեր կարդաղը ութիւններուն: Ոմանք քարերէ կամ ձիւղերէ հիւղակներ պատրաստեցին ու հոն պատպարւեցան, իսկ բազմութիւնը, ընդհանրապէս, բացօթեայ էր:

Հետաքրքր դէմք էր Գրիգոր պատւելին: Առաջին անդամ կը հանդիպէի իրեն: Սովորական օրերուն նա երեւի իր ժողովարանի կեանքովը միայն կապրէր, բայց կրած ահաւոր օրերէն վերջ՝ կերպարանափոխւած էր: Կը փիլսոփայէր զարմանալի պաղարինութեամբ. ժողովրդի իմաստութեամբ կը վերլուծէր յեղափոխական շարժումներու թերութիւնները. չըր ժիաներ, որ ջարդը անխուսափեմ էր, քանի որ թիւրքերու հետ կէս դարէ աւելի թշնամի ենք եղած. դառնութեամբ կը քննադատէր ժողովուրդը, որ վտանգը չնախատեց եւ չպատրաստեցաւ դիմագրասւելու: Ռուսներու շուտափոյթ հասնելու մասին թերահաւատ էր. կառաջարկէր ամրող այդ զանդւածը շարժել դէպի Պուլանը, կամ Ախլաթ, ուր կը գտնուի երեւի

բանակը, բայց նիւթապէս անկարելի կը համարէր այդ եւ իր մելամաղձոտ ու խելացի հայեացքը զէպի աւերակ Դուրանը ուղղելով, կը-սէր - «Պիտի ջարգւինք, գիտեմ, բայց գոնէ Տէրը մեզի միջոց եւ ուժ տայ մեր արիւնին վրէջը լուծելու»: Տասնոց ատրճանակ մը ու-նէր, իսկ իր փեսան թերի հրացան մը:

Նէր, իսկ իր վեճան թուրի չրացաւ և
Երկու կենսական մտահոգութիւններ ունէինք այդ օրերուն՝
ուռւսական բանակին - աւելի շուտ մէր կամաւորական դունդերուն -
լուր հասցնել, որ զիւելով մը ձիաւորները իջնան դաշտ (ուր այդ
ատեն ուռւսական բանակին առջեւէն փախած քիւրտ ու չէրքէց մու-
հաճիրներ էին թափւած) ու մենք, անոնց պաշտպանութեան տակ,
անցնէինք սահմանը: Եթէ անոնք Պուլանը եւ արեւելեան կողմէն՝
Ախլաթ են հասած, գժւար չէր նման գործողութիւն մը: Երկրորդ
մէր մտահոգութիւնը՝ ժողովրդի սնունդն էր եւ ինքապաշտպանու-
թիւնը:

թիւնը։ Զարդերէն վերջ, ազատւած այդ բեկորներուն մէջ, տարօրինակ ծայրայեղութեամբ զարգացած էր ամէն գնով միայն սեփական կեանքը պահպանելու բնագըլը։ Ամիս մը անցած էր ջարդէն եւ այդ գործ ժամանակամիջոցին «կարգադրիչ մարմինը» ամէն միջոց ամբողջ ժամանակամիջոցին համարկել, համայնացնել դործ դրաւ սննդամթերքը հաշւառութեան ենթարկել, համայնացնել յին ընտանիքներ, որոնք դեռ ունէին տաւար, ոչխար, իւղ եւ այլ մթերք, մեր փորձերը բացարձակ ձախողեցան մթերքը բաժնելու։ Նախ ահազին ազմուկ ու կոփւ ծագեցաւ, ապա, հետեւեալ գիշեր, բիշուր ունեւորները թողին հաւաքատեղին ու անհետացն, երեւի ուրիշ վայր բնարեցին կամ Քան լեռը դացին . . . :

յիսուն հոգի կըցանք ենթարկել մեղի . միւսները զանազան պատրւակ-ներով, տեղերնէն չուղեցին շարժիլ: Այդ յիսուն հոգին, սակայն, որակով բարձր եւ բաղդատարար լաւ զինւած էին: Այս էր ահա պատ-կերը:

Կենդանական այս զարհուրելի անձնապահպանութեան զգացումը երթալով ա'լ աւելի թափ ստացաւ եւ վարակեց, դրեթէ անխտիր, բոլորին: Տարօրինակ էր նաեւ, որ յուսահատական այս սոսկալի վի-ճակի հանդէպ՝ բայցարձակապէս անզգայ ու անհոգ էր դարձած այդ ամբոխը: Սխալած չեմ ըլլար, եթէ լսեմ որ նոյնիսկ ուրախ ալ էին այս մարդիկը, ըստ երեւոյթին այն պատճառով, որ հրաշքով մը մահէն աղատած կը կարծէին ինքըինքնին: Այսօր երեւի դժւար ըմ-բռնելի է այս հոգեկան վիճակը, բայց այն օրերուն այդպէս էր: Ա-մենաշնչին բաներու համար – ուտելիքի, երեխաներու, կամ թեթեւ վիրաւորական խօսքի մը համար ահազին ու լուրջ աղմուկ կը բար-ձրանար, յաճախ նոյն իսկ իրար ծեծելու աստիճան: Իրենց վիճա-կին անդիտակ՝ իելագարւածներու բազմութիւն մըն էր: Պէտք էր ամէն զնով կենդանի մնալ ու ազատիլ, մանաւանդ կենդանի պիտի մնայ տղամարդը, կինն ու աղջիկը այնքան արժէք չունէին. «տան օ-ջախը» պէտք չէ որ մարի – ահա այս մտահոգութեամբ հետզետէ վարակւեցան մեր քով մնացած կամ պաշտպանութեան յատկացւած փորձառու մարտիկներն իսկ, ինչ որ պատճառ դարձաւ հետագայ մեր թշւառութիւններուն:

Կառավարական ուժերը եւ քրտական աշխիքները հետզետէ կը սեղմէին իրենց պաշարման օղակը Սասունի շուրջ: Գրեթէ ամիսէ մը ի վեր մեր յարաբերութիւնը ընդհատաւած էր հոն եղողներուն հետ: Ժամերով, դիտակովս կը զննէի մեր ետեւի լեռները եւ դաշտին մէջ կատարող շարժումները: Օր մը նշմարեցի մեղմէ շատ վերը բար-ձրացող գագաթի քովին շարունակաբար յառաջացող մարդկանց շարքը, որոնցմէ սոււար խումբ մը տեղաւորւեցաւ հոն: Այդ օրերէն մէկն էր, որ լսեցինք համազարկերու աղմուկը. Երեւի կուրտիկի դիրքերուն շուրջն էր կոփւը: Մեզ խիստ մտահոգեց մանաւանդ մեր դիրքերուն տիրապետող բարձր զագաթի խումբերու երեւումը. Եր-կու նպատակ կրնային ունենալ – կտրել մեր յարաբերութեան գծերը Սասունի հետ (Երեւի կը կարծէին թէ օդնութեան կրնանք երթալ), կամ յարձակիլ չաւատուրիկի լեռներուն մէջ եղող հայերուն վրա: Այս հաւաքական վտանգին հանդէպ, զօրեղ խումբ մը կազմւեցաւ ա-մենէն փորձառու եւ անվեհեր մեր մարտիկներէն, որոնց յանձնա-րարւած էր դիշերով անցնիլ Սասունի այդ համբան բռնող թշնամի-ին թիկունքը եւ, յանկարծակիի բերելով, ջարդել ու հաստատւիլ

Հոն : Յաջողութեան պարագային մեր թիկունքն ապահովւած կըլլար եւ Սասունի ճամբան ալ բաց մեր առջեւը :

Արցալոյսը զեռ բացւած չէր, երբ վերէն մոսիններու համապար-
կերու ձայներ լսեցինք, որոնց խառնւեցան քիչ յետոյ թիւրքական
մաւզէրներուն աղմուկը։ Այդպէս տեւեց մօտ ժամ մը։ Կը դիտէի վե-
րի շարժումները։ Հաղիւ այս ու այն կողմ արագ շարժւող մարդկանց
սուերները կերեւային։ Հրացաններու ձայները հետզհետէ նւազեցան
ու լուեցին։ Բաւական յետոյ նկատեցի մերիններու արագ իջնալը
լեռներէն։ չէինք յաջողած քչել թշնամին ու զոհ տած էինք նորչէն-
ցի, հայ կաթոլիկ մեր շատ հին հայուկներէն մէկը՝ Սահակը։

Մեր երկիւղը կրկնապատկւեցաւ . մեղմի փեթակր քքքրած էինք .
անկասկած թշնամին պիտի օդուի իր յաջողութենէն եւ յարձակի
մեր վրա : Անմիջապէս ուժեր աւելցուցինք մեղմէ ոչ շատ հեռու
գտննող փոքրիկ լերան մեր պահաներուն վրա , թէեւ միւս կողմէ ,
ակներեւ էր որ չպիտի կրնայինք տեւական դիմադրութիւն ցուցնել
թշնամիին , որ բաւական մեծ թիւ մը կը կաղմէր եւ , ինչպէս կը նը-
կատէինք , փամփուշտի խիստ մեծ պաշար մը ունէր : Պէտք էր , ա-
մէն դնով ուռւական բանակէն օդուութիւն ինդրել : Մեծ ժայռի մը
քառով հաւաքւեցան մեր հին մարտիկները եւ Գրիգոր պատուելին : Մա-
թէոսր վճռապէս կը պնդէր , որ ինքը յանձն պիտի առնէ սուրհան-
դակի պաշտօնք : Խնդրեց Յ-4 Հոդի ընկերացնել իրեն եւ նոյն օրը ի-
դակի պաշտօնք : Խնդրեց Հոդի ընկերացնել իրեն եւ նոյն օրը ի-
դակի պաշտօնք : Մեծ յոյսեր կապեր էինք անոր ա-
րիկնամուտին հեռացաւ մեղմէ : Մեծ յոյսեր կապեր էինք անոր ա-
ռադաքեյութեան հետ , եթէ միան յաջողէր համիլ բանակին : Դրժ-
րադաքարար , Պուլանիրին անդին նկատելով՝ կուի կը բռնւին եւ բո-
րադաքարար , Պուլանիրին անդին նկատելով՝ կուի կը բռնւին եւ բո-
րադաքարար , Պուլանիրին անդին նկատելով՝ կուի կը բռնւին եւ բո-
րադաքարար , Պուլանիրին անդին նկատելով՝ կուի կը բռնւին եւ բո-

Մեր թիկունքի լտանուէն անդամայուծւած էինք: Միւս կողմէ՝ սաստկացող քաղցէն եւ մանաւանդ աղի պակապէն, որ գրեթէ չընէ- ինք այլեւս, հիւանդութիւններ ծաղեցան. մարդիկ կը Հոտէին, Հո- դագոյն կմախոններ էին դարձած: Սեփական անձի եւ մերձաւորնե- տերը դադապանութեան բնադր աւելի եւս զօրեց թափ ստացաւ. շա- րու պաշտպանութեան մնադր աւելի եւս զօրեց թափ ստացաւ. շա- տերը դադանօրէն կը Հեռանալին մեր դանդւածէն՝ իրենց գլխուն ճարր տեսնելու համար: Մնացողները գիշերերը խումբ-խումբ դաշտ էին անտէր մնացած արտերէն խուրձերով դարի ու ցորեն կը բերէին, քարերով կը ծեծէին եւ սալերու մրա կեփէին:

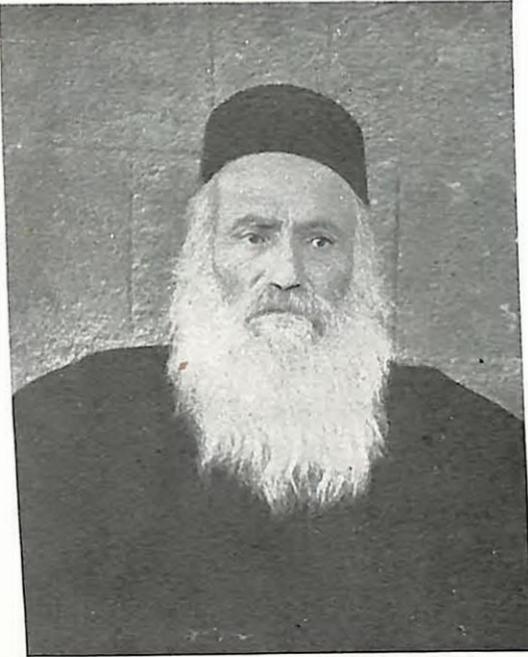
Սասնոյ լեռանցքը դեռ բռնւած էր թշնամին, որ առ այժմ չէր շարժեր: Սասունէն ալ ոչինչ չէր լսւեր: Բայց առաւօտ մը, մեր գիշաց գտնուղ Առաքելոց վանքի տմայի շրջապատին մէջ մարդկանց բազմութիւն տեսանք: Ի՞նչ ընելու էին եկեր: Զօմեայ Յովկաննէս վարդապետը՝ այդ առաքելատիալ մարդը, արդէն մորթեր են սեմին վրա, ջարդի առաջին օրերուն, թալլեր վանքը: Արդեօք, թնդանօթ են բերած ոմբակոծելու մեկ: Յանկարծ տեսանք, որ բազմութենէն քանի մը տասնեակ հոգի, աստիճաններով սկսան բարձրանալ վանքի պատերու եւ դմբէթի վրա. կը քանդէին. ժամերով աշխատեցան, բայց ապարդիւն. գարերու շաղախը քար էր դարձած: Կէսօրէն վերջն էր, որ լուցինք ուժգին պայմաններ, եւ դմբէթը տապալեցաւ - հայութեան հետքը կը մաքրէին:

Մեր թիկունքին գտնուող գիրքը, որ Մաթէսուը նախապէս քիչ չատ յարմարցուցած էր ուազմական պահանջներուն, ուժեղացուցած էինք: Նախազգացում ունէինք, որ յարձակումը կրելու էինք այդ կողմէն եւ արդարեւ, Առաքելոց վանքի քանդումէն քանի մը օր յետոյ, թշնամին համազարկերով կիջնար մեր գիրքերուն վրա:

Կուիւր սկսաւ կէսօրին մօտ: Մենք՝ մէկ կողմէն ժողովուրդը ձորը կիջեցնէինք Փան լեռը անցնելու համար, միւս կողմէն պահեստի մեր ուժերէն մօտ երեսուն հոգին կը ջանալինք տեղաւորել մեր գըլիսաւոր գիրքին թիկունքը: Մերինները «խրամ»-ներէն կը պատասխանէին: Թշնամին վերէն շղթայի մը ձեւով բացւած՝ կրակելով կիջնէր, զոհեր տալով: Անոր մէկ թեւը արդէն կիջնար դէպի Հաւատուրիկի ձորը: Կուիւր տաք մէկ վայրկեանին, երբ տենդագին կը հետեւէինք կուիւր ընթացքին, յանկարծ տեսանք որ քանի մը տասնեակներ մէր գլխաւոր գիրքը թիկունքին հորիզոնական շարքերով կը յառաջանային: Մերիններն են արդեօք եւ ինչո՞ւ են ելած դիրքերէն: Սակայն չուտով պարզեցաւ, որ թշնամին, յանկարծակիի բերելով փոսերուն մէջէն կրակող մէր մարտիկները՝ անոնց թիկունքն է անցեր: Պէտք էր պահեստի մեր ուժերը առաջ տանիւ, կրակելով: Հրամաններ, պաղատանք, յանդիմանութիւն արժէք չունեցան. այդ ուժը հաղիւ հարիւր քայլ մը առաջանալով կեցաւ. անկարելի եղաւ աւելի առաջ տանիւ. գրեթէ ապարդիւն այդտեղէն կը կրակէին կիսաւեր իրենց հրացաններով, որոնց գնդակները արդէն չէին հասներ թշնամիին: Կը բողոքէին արդարացիօրէն, թէ այդ փայտերով (հըրացաններ) ինչպէս կարելի էր առաջ երթաւ. . . : Ճարահատ, 8-10 հոգիով քիչ մըն ալ յառաջացանք կրակելով, որպէսպի գոնէ մերինները պաշարման շղթային հանէինք: Բարեբաղդաբար վերը կը ուղները, օգտելով թշնամիին վայրկենական շփոթութենէն, կրցան

ՅՈՒՀԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

դիրքերէն դուրս նետւիլ, եւ կրակելով, քովնոտի ձորով վազել դէպի մեղ։ Մինչ այդ ժողովուրդ չէր մնացած նախկին տեղին վրա։ Թշ-նամին դանդաղօրէն կիջնար դիրքերէն մեր ուղղութեամբ։ Մենք ալ կրակելով, մաս առ մաս, կիջէինք ձորը՝ Քան անցնելու համար։

Այդ վայրկեանին էր, որ ձորի ճիշդ գահավէժին քով տեսայ երիտասարդ կին մը, որ ոտքերը տակը ծալլած՝ նստած էր եւ պա-զատագին ձեռքերը մեղի երկարած՝ աղեկոռուր ճիշեր կարծակէր։ անդամալոյծ է, ըսին։ Խնդրեցի մէկ քանիներուն, որ շալկեն ու ձո-իջեցնեն։ Դասն հեղնանքով պատասխանեցին ։ «Ողջերը չենք կրնար փրկել։ ասիկա՞ պիտի տանինք ։ ։ ։»։

(Շարունակելի)